

سیر خط کوفی در ایران

دکتر علی ایمانی

استاد و عضو هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی تهران

با مقدمه

استاد منوچهر ستوده

انتشارات زوار

ایمانی، علی، ۱۳۱۸ -

سیر خط کوفی در ایران / از علی ایمانی، - تهران: زوآر، ۱۳۸۵.

۴۱۱ ص: مصور، نمونه.

ISBN: 964-401-245-3

فهرست نویسی براساس اطلاعات فیبا.

کتابنامه.

نمایه.

۱. خط کوفی - تاریخ. ۲. خط کوفی، الف. عنوان.

۷۴۵/۶۱۹۹۲۷

۹۲ ی ۴۴ / ۳۶۳۳ NK

۲۷۴۹ - ۸۴ م

کتابخانه ملی ایران

انتشارات زوآر

□ سیر خط کوفی □

□ تألیف / دکتر علی ایمانی □

□ نوبت چاپ / اول - ۱۳۸۵ □

□ حروفچینی / اعظم یاسبلاغی □

□ آماده سازی چاپ / شرکت قلم □

□ چاپ / خاشع □

□ شمارگان / ۱۱۰۰ جلد □

□ تهران؛ خیابان انقلاب؛ خیابان دوازدهم فروردین؛ نبش شهید نظری؛ پلاک ۳۳ □

□ تلفن: ۰۳-۶۶۴۶۲۵-۶۶۴۸۳۴۲۳-۶۶۴۸۳۴۲۴ نمابر: ۶۶۴۸۳۴۲۴ □

مبحث اول: کلیات

۲۵	بخش اول: خط
۲۵	الف: تعریف خط و فضیلت آن
۳۰	ب: چگونگی پیدا شدن خط (به اختصار)
۳۲	ج: خط به عنوان یک هنر
۳۶	د: هنر و اسلام
۴۰	ه: نقش بزرگان قوم در ارتقای مقام هنر بویژه خط
۴۴	بخش دوم: خطوط پیش از کوفی
۴۴	الف: آرامی
۴۵	ب: مسند یا حمیری
۴۷	ج: سریانی
۵۱	د: نبطی
۵۷	ه: عربی قدیم
۶۹	بخش سوم: خط کوفی
۶۹	الف: وجه تسمیه
۷۳	ب: منشأ
۸۳	ج: انواع خطوط مشتق از کوفی
۸۶	د: اوصاف

۹۲	ه: کاربرد
۹۵	بخش چهارم: توسعه و تکامل
۹۵	الف: اعراب و اعجام
۱۰۶	ب: تحسین و تزیین
۱۱۰	بخش پنجم: اولین کسانی که به نقط و اعجام اقدام کردند
۱۱۴	بخش ششم: کوفی و نسخ
۱۲۰	بخش هفتم: کوفی نویسان صدر اسلام
۱۲۳	بخش هشتم: قدیمی ترین قرآن ها
۱۳۵	بخش نهم: انواع قرآن ها از حیث اعجام
۱۳۸	بخش دهم: تنزل و انحطاط

مبحث دوم: کوفی در ایران

۱۴۵	کوفی در ایران
۱۴۵	۱- خط در ایران قبل از اسلام
۱۵۰	۲- کوفی در ایران بعد از اسلام
۱۵۰	الف: نگاهی به دو قرن اول هجری در ایران
۱۵۷	ب: علل ترقی و توسعه خط کوفی در ایران
۱۶۱	ج: سهم ایرانیان در هنرهای ظریف به ویژه خط
۱۷۱	د: نقش دانشمندان ایران در اعراب و اعجام قرآن
۱۷۳	ه: قدیم ترین قرآن ها در ایران
۱۷۸	و: آرایش و تذهیب قرآن در ایران
۱۸۴	ز: خط پیرآموز
۱۸۴	الف: وجه تسمیه
۱۸۶	ب: منشا
۱۹۹	ج: رابطه ی هنر ایرانی با فرهنگ ملی و باستانی

۲۰۲	۳- انواع عمده‌ی خط کوفی
۲۰۳	الف: ساده
۲۰۵	ب: تزیینی
۲۰۷	ج: بنایی
۲۱۵	۴- منشأ کوفی تزیینی در ایران
۲۲۲	۵- اهم انواع خطوط کوفی تزیینی
۲۲۲	الف: کوفی مورق (برگدار)
۲۲۴	ب: گل و برگ‌دار
۲۲۵	ج: گره‌دار (معقد) یا موشح
۲۲۷	د: پیچیده (معشق)
۲۲۹	۶- نقش حرف الف در تزیین
۲۳۳	۷- کوفی بر روی اشیاء
۲۳۳	الف: سکه
۲۷۶	ب: کوفی بر روی ظروف و اشیاء فلزی
۲۹۹	ج: کوفی بر روی اشیاء سفالین
۳۲۱	د: کوفی بر روی گچ
۳۳۳	ه: آثار آجری که کوفی بر آن نوشته‌شده است
۳۵۹	و: کوفی بر روی منسوجات
۳۷۳	ز: کوفی بر روی چوب
۳۷۸	ح: کوفی بر روی سنگ

به نام خالق عشق و زیبایی

پیش‌گفتار

خط و کتابت به عنوان یک پدیده‌ی بزرگ و انسانی و زندگی‌ساز، همواره دارای ارزش و اهمیتی غیرقابل وصف بوده و وجود آن به مثابه یک عنصر هنری، در گستره‌ی فرهنگ ملت‌ها شناخته و پذیرفته شده است. بدون تردید، خط یکی از عظیم‌ترین و ارزشمندترین ابداعات بشر بوده است؛ زیرا اگر این وسیله ارتباطی بین اقوام و ملل نبود، حاصل اندیشه‌ی گذشتگان به آیندگان منتقل نمی‌شد و در نتیجه تمدن و فرهنگ بشری هرگز به کمال امروزی خود نمی‌رسید. بیهوده نیست که آغاز دوران تاریخی را با معیار خط سنجیده‌اند.

بدون تردید تمدن مولّد و موجد الفبا بوده و ظهور ادیان و وجود کتاب‌های مقدس در سرنوشت خط و تحولات آن تأثیری فراوان داشته و در جنب هر معبد، مکتبی نیز برای تربیت کاتبان و محرران دایر بوده است.

و این امر بخصوص در عهد پیامبر اسلام به وضوح به چشم می‌خورد. «زبان قرآن یعنی زبان عربی، همگام با فاتحان به سراسر جهان آن روز رفته و زبان رسمی اسلامی گشته بود؛ این زبان برای شعر سرودن و سخنرانی و خطابه مناسب بود و عربان شیفته‌ی آن بودند... هنر عربان در زبان ایشان بود نه در نقاشی و مجسمه‌سازی یا معماری. شهرها و روستاها در عربستان انگشت‌شمارند و حتی در میان بازرگانان و مردم شهرنشین عرب هنر چندان ریشه نداشت و تنها شعر و سرود رواج داشت.»^۱

«چیرگی عربان بر جهان اسلام، ایشان را با پیشه و هنر آشنا ساخت. بیابان‌گردان که پیوسته در چادرهای پشم بز زیسته بودند، ناگهان دیدند فرمانروای شهرهای پهناور گشته‌اند. پرستش‌گاه‌های یونانیان و رومیان و کاخ‌های ایرانیان و کلیساهای بیزانس را با موزاییک‌های زرین دیدند. گورهای درخشان و ظروف شیشه‌ای و سفال‌های نقاشی شده و عاج‌های کنده‌کاری و ابریشم با نقش‌های جالب به دست ایشان افتاد. چون شهرنشین شدند، نیاز به داشتن خانه‌های زیبا و مسجدهای پرشکوه و دیدنی برای پرستش خدا را احساس کردند. عربان از کار و صنعت روگردان بودند، اما اینک به سرزمین‌هایی حکمروا گشته بودند که در آن صنعت‌گران و هنرمندان مصری و سوری و یونانی و ایرانی را می‌دیدند که هر یک سنت هنری چندین صدساله داشتند. هنر این صنعت‌گران با هم پیوند خورد و زیر فرمان اسلام مبدل به شیوه‌هایی شد که امروز به نام هنر اسلامی شناخته شده است.^۱»

در باب هنرهای اسلامی سخن بسیار است و ما تنها به تحقیق درباره‌ی هنر خط آن‌هم اختصاصاً خط کوفی پرداخته‌ایم که به روایت اکثر محققان و مورخان هنر اصل آن عربی است. «خط عربی دو اسلوب عمده دارد؛ یکی با حروف زاویه‌دار و دیگری با حروف قوس‌دار؛ اسلوب اولی معروف به خط کوفی است که به شهر کوفه عراق که شاید اولین بار در آن شهر شایع شد، نسبت داده می‌شود و اسلوب دوم خط نسخ است و هر دوی این اسلوب‌ها از قرن هفتم (میلادی) یعنی از مبدأ تاریخ اسلامی در میان مسلمانان شایع بوده است.^۲»

ظهور دین اسلام و وجود مردانی بزرگ در لوای این دین، موجبات توسعه و اعتلای خطی را فراهم ساخت که قبل از آن به صورتی کاملاً ابتدایی در اکناف شبه جزیره استعمال داشت.

خط کوفی قبل از اسلام و تا مدتی کوتاه پس از ظهور و گسترش اسلام به صورت ابتدایی و صرفاً به منظور کتابت توسط اعراب کاربرد داشت ولی هر چه به عمر اسلام افزوده گشت این خط نیز ضمن حفظ جنبه‌های کتابتی کم‌کم یکی از عناصر عمده‌ی تزیینی شد.

۱. همان، ص ۹.

۲. راهنمای صنایع اسلامی، ص ۷۷.

می‌توان گفت خط مورد بحث، یعنی کوفی از زیباترین خطوط سراسر گیتی بویژه در القای مقاصد تزئینی بوده و انعطاف لازم برای اجرای مقاصد والای هنری را داراست. استفاده از این خط به عنوان طرح‌های پیشرفته‌ی هنری نه تنها در مورد مصاحف و کتب بلکه بر روی ظروف سفالی و فلزی و بویژه در بناهای مقدس و عام‌المنفعه به وسیله‌ی هنرمندان چیره‌دست رایج و شایع بوده است. نومسلمانیان صدر اسلام وقتی به این سرزمین رسیدند با شکل خاصی از تمدن و فرهنگ مواجه شدند و در دراز مدت زیر سیطره‌ی این تمدن و فرهنگ قرار گرفتند. «در ایران هم کار بدین منوال بود. اسلام به واسطه‌ی حقانیت و کمال باطنی خویش به سرعت جای خود را در بین ایرانیان حقیقت‌جو باز کرد. لیکن اعراب تازه مسلمان با تفاخر نژادی و سیادت قومی و عدم تفقه در حقیقت دین، از اسلام و قرآن به پوسته‌ی ظاهری قناعت کردند.^۱»

«تقدیر چنین بود که کالبد هنر ایرانی با روح اسلام و معنویت آن جلایی تازه و شکوهی دیگر گیرد. ایرانی با تکیه بر غنای فرهنگی خود... وجهه‌ی همت خویش را به خدمتگزاری هنرمندانه به کتاب مقدس دین جدید (قرآن) و عبادتگاه آن دین (مسجد) معطوف داشته و از همان ابتدا با تکمیل فرم‌های خط کوفی و ابداع خطوط پیرآموز و معقلی آن‌را در زمینه‌ی کتیبه و کتابت یاری بخشید.^۲»

هنر خوشنویسی به شیوه‌ی کوفی به صورت‌ها و شکل‌های بسیار دل‌انگیز و زیبنده در سرتاسر ایران شایع و رایج و صرف‌نظر از جنبه‌ی کتابتی آن یکی از عناصر عمده‌ی تزئینی در عصر اسلامی بوده است ولی متأسفانه تحقیقی درخور و شایسته‌ی این هنر صورت نگرفته و فقط محققان و هنرشناسان و مستشرقان گران‌قدری چون آرتوریوپ، آندره‌گدار و گروه‌همان در باب خط کوفی مطالبی ارزنده انتشار داده‌اند که حقیقتاً درخور تقدیر است.

می‌توان گفت این رساله تنها تحقیقی است که منحصرأ در باب خط کوفی و همه‌ی جنبه‌های آن صورت گرفته و تا آن‌جا که من اطلاع دارم کتابی با این تفصیل به رشته تحریر درنیامده است. این رساله را می‌بایستی سال‌ها پیش به دست چاپ سپرده باشم ولی به هر دلیلی این کار تا سال ۸۰ همچنان در محاق ماند و از این تاریخ به بعد بود که بویژه جناب دکتر ستوده استاد ارجمندم مصرأ

۱. هنر نامه، شماره ۸، ص ۱۰۴.

۲. همان، ص ۱۰۵.

خواستند که نسبت به انتشار کتاب اقدام کنم اما کسی که بیش از همه مرا تشویق به اتمام این وجیزه و انتشار آن کرد، دوست مفضل و محقق نام‌دار و گران‌قدر استاد دکتر علی فاضل بود که هر هفته با تلفن از چند و چون قضایا می‌پرسید و در واقع قصد داشت مرا در عملی انجام شده قرار دهد و چنین هم شد اما حیف که امروز او در بین ما نیست خدایش بیامرزد.

از نور چشمان بسیار عزیزم پیمان و پویه که با همت آنان سنگ این بنا نهاده شد و با دقت و پشتکار تمام بسیاری از مشکلات را از سر راه برداشتند و راه را برای انتشار کتاب آماده کردند، صمیمانه سپاس دارم. بر خود فرض می‌دانم از دختر نازنینم عطیه دولت آبادی و آقای علی قدرتی، دانشجویان شایسته‌ی رشته زبان انگلیسی، که چند بار فرم‌های چاپی را غلط‌گیری کرده و در این کار زحمت زیاد کشیده و نهایت دقت را اعمال کردند اظهار تشکر کنم.

در خاتمه از دوست بزرگوار و ناشر محترم و فرهنگ‌پرور و هنر دوست جناب آقای علی زوآر مدیر لایق انتشارات زوآر به دلیل همکاری صمیمانه‌شان شاکر و به دوستی‌شان مباهی و مفتخرم و اطمینان دارم اگر الطاف ویژه‌ی همه‌ی این عزیزان نبود شاید این کار هنوز در محاق بود.

نکته آخر و یادآوری لازم این که در نهایت کارهای اصلی و پایانی کتاب در شرکت قلم به سامان شد و جا دارد، از جناب آقای نوری مدیر کار دیده شرکت قلم که صمیمانه و بزرگوارانه در تسریع چاپ کتاب، هدایت‌ها و حمایت‌ها کردند، بارها و بارها سپاسگزاری شود. به صراحت و صمیمیتشان درود می‌فرستم.

اطمینان دارم که در این رساله نیز مثل سایر رسالات و کتب، کاستی‌ها و ناراستی‌هایی وجود دارد که از دید محققان اندیشمند پنهان نخواهد ماند. بنابراین التماس من از آن بزرگواران این است که آن کاستی‌ها را بر من ببخشایند و با راهنمایی‌های ارزشمند خویش فدوی را رهین احساس و انعام خود کنند.

علی ایمانی

تهران اسفند ماه ۱۳۸۴